

LBRIS

We know
books

JOSÉ ORTEGA Y GASSET

Gândind circumstanța

Carlos Javier González Serrano

LITERA
București

CUPRINS

Prefață	9
De ce să-l studiem din nou pe José Ortega y Gasset?	9
<i>Don Quijote ca stimulent</i>	14
Anii formării	17
<i>Influența lui Nietzsche asupra tânărului Ortega</i>	21
<i>Dimensiunea comună a acțiunilor noastre</i>	26
Primii pași ai lui Ortega: în căutarea unui sistem filosofic	31
Referințe ineluctabile: <i>Meditațiile despre Don Quijote</i> , Aristotel și Sartre	31
Importanța jurnalismului ca angajament social existențialist	43
<i>Influența perspectivismului lui Nietzsche asupra lui Ortega</i>	44
Ce este o valoare? David Hume și Max Scheler în opera lui Ortega	48
Analiza situației politice: <i>Spania nevertebrată</i>	54
Problema incipientă a „masei”. Cazul lui Elias Canetti	60
Originalitatea lui Ortega în operele maturității	65
Actualitatea filosofiei sale: <i>Revolta maseilor</i>	65
Indispensabila lectură ortegiană a lui Heidegger	70
Ecouri ortegiene în teoria politică a lui Hannah Arendt	74

<i>Ce este filosofia?</i>	79
<i>Apropierea filosofică dintre Ortega și Einstein</i>	80
Revenirea la clasici: <i>Goethe. Un portret din interior</i>	84
<i>Unamuno și Zambrano: complementarități ortegiene</i>	88
Forța vieții	91
Iubirea la Ortega	91
<i>Influența Banchetului lui Platon asupra lui Ortega</i>	93
Rațio-vitalismul sau rațiunea vitală.	
Metafizica perspectivei	95
Contrastul dintre vitalismul lui Ortega și pesimismul lui Baroja	98
<i>Idei și credințe</i>	104
<i>Tema timpului nostru: Subiectul spinos al culturii</i>	106
Artă și filosofie: gânditorul ca liant între discipline	109
Filosoful ca artist: dialogul lui Ortega cu Nietzsche	109
Heraclit și experiența estetică	117
Filosofia și prezentul	120
<i>Opere principale</i>	125
<i>Cronologie</i>	127
<i>Indice de autori și termeni</i>	139

Prefață

De ce să-l studiem din nou pe José Ortega y Gasset?

Charismatica și plurivalenta figură a lui José Ortega y Gasset (1883-1955) a stârnit nu puține opinii contradictorii. Deși au existat destui care nu au ezitat să-i pună la îndoială originalitatea ca gânditor (de exemplu, Nelson Orringer sau Jorge Luis Borges, care îi atribuia spaniolului o redundanță stilistică superfluă), ceea ce-l distinge cu adevărat pe protagonistul nostru este efortul său evident de a cere rigoare chiar de la filosofie în momentul gândirii prezentului nostru. În operele sale descoperim nu doar o vastă și detaliată analiză a schimbărilor din Europa în care trăia (aceea e primei jumătăți a secolului XX, atât de bogată în evenimente), dar și formularea unei metafizici remarcabile.

Ortega este, înainte de toate, un explorator al literelor, care duce mai departe studiul său printr-o cunoaștere vastă și o cultură generală năucitoare. O mare parte din atractivitatea sa constă în convingerea că subiectele intelectuale sunt de asemenea, și în același timp, teme politice. Pentru a fi metafizic trebuie,

într-un fel, să faci *istorie*: fie că vrei sau nu, metafizica ascunde obligativitatea de a observa într-un anumit fel cursul istoric și momentul prezent. Din acest motiv, filosofia cere conștiință de sine și de tot ceea ce îl înconjoară pe subiectul gânditor.

Fără nicio îndoială, Ortega joacă un rol foarte important în dezvoltarea culturii spaniole mai spre avangardă, precum figurile așa-numitei *Generații a lui '98*. Cu toate acestea, spre deosebire de Unamuno, Baroja sau Azorín, filosoful madrilen prezintă, mai mult decât o denunțare a problemelor existente, necesitatea ridicării nivelului politic al țării, cu scopul de a crea o dezbateră publică de o așa amplare încât să angajeze cea mai mare parte a populației. Întrebarea care se pune este cum poate un intelectual să contribuie direct și concret la progresul real al societății. După cum scrie în *Spania nevertebrată* (1921), „o societate fără aristocrație, fără o minoritate a excelenței, nu este o societate“. Datorită nobilei sale origini economice și intelectuale (tatăl său condusese prestigiosul ziar *El Imparcial*, și încă din primii ani cultura avusese o importantă influență în viața tânărului José și în cea a fraților săi), Ortega s-a inclus ca parte relevantă a acelei aristocrații în care filosofia trebuia să ocupe o poziție privilegiată.

Exact cum pare să se întâmple în zilele noastre, Ortega diagnostichează o problemă fundamentală în politica timpului său, o problemă de sărăcie intelectuală și culturală, o decepție care nici măcar nu poate fi justificată și care sfârșește prin a duce populația spre cel mai absolut și periculos dezinteres. În opinia sa, politica oficială (cea care se face în parlament) neglijează activitatea autentic politică, prealabilă exercitării politicii în sine: se resimte lipsa aplicării și discutării unei ideologii prealabile, constitutive, care să poată introduce societatea într-o sănătoasă și susținută dezbateră pe subiectele comune care interesează

pe toată lumea. În acest sens, Ortega distinge două momente foarte diferite: actul de înțelegere și actul de comunicare, sau, cu alte cuvinte, teoria și practica. Trebuie să faci ceea ce faci în așa fel încât să reflectezi asupra a ceea ce faci: de aici, extraordinara importanță a perspectivei (noțiune cu inevitabile ecouri nietzscheene), care implică întotdeauna propria experiență.

Spre deosebire de Descartes, care pleacă de la ignoranța omului pentru a scrie cele mai cunoscute opere ale sale (de exemplu, *Discurs asupra metodei* sau *Meditații metafizice*), Ortega pornește de la ideea că noi deja ne aflăm într-o perspectivă implicită. Astfel, sarcina gândirii este, mai degrabă decât să caute un punct fix din care să construiască o structură solidă, să salveze lucrurile pe care le avem la îndemână, întrebându-ne nu doar ce sunt, ci și ce ar putea deveni (posibilitatea). Vom întâlni, prin urmare, la Ortega, conceptul de *pertinență*, cu alte cuvinte, lucrul asupra căruia merită să ne gândim, să reflectăm. În opinia sa, nu avem alt remediu decât să ne încredem fiecare în propria perspectivă, să găsim calea care e cel mai autentic a noastră și, în final, să ne reafirmăm în ea.

Ce se putea face, prin urmare, în și pentru Spania, care, după criza din 1898, ajunsese la coada Europei? Potrivit lui Ortega, dezvoltarea perspectivei fiecăruia, trecerea de la persoana a treia la persoana întâi. În același timp, ceea ce fiecare trebuie și poate să facă, trebuie să facă alături de propria generație: este necesar să se facă un pas comun, să se creeze o conștiință comunitară. Este vorba, în ultimă instanță, de a stabili o nouă sensibilitate în conformitate cu problemele cu care se confruntă fiecare societate. Este necesar să se raționalizeze acțiunea politică, să se explice de ce Spania este așa cum este, cu convingerea că realitatea se poate îmbunătăți dacă se iau măsurile necesare.

În acest sens, conceptul-cheie asupra căruia Ortega insistă este cel de *ideologie*. Gânditorul denunță lipsa de interes pentru orientarea practică a gândirii: oamenii, luați ca o masă neînsuflețită și abstractă, nu sunt exigenți cu ei înșiși. Cu toții avem nevoie să fim ghidați de o ideologie care să ne orienteze ca indivizi (Ortega va vorbi despre acest lucru în detaliu, în celebra sa lucrare *Revolta maselor*, publicată în mai multe părți în ziarul *El Sol*, începând cu 1929). Trebuie să existe o voință de a încorpora o serie de principii în comportament: o acțiune are un sens autentic atunci când derivă în întregime dintr-o perspectivă aleasă, particulară, personală și autonomă. În același timp, viitorul se prezintă ca o fereastră inevitabilă cu care trebuie să ne confruntăm. După cum scrie în *Revolta maselor*: „Fie că ne place sau nu, viața umană este o preocupare constantă pentru viitor. În clipa de față noi ne ocupăm de ceea ce se apropie. Din aceste motive, a trăi înseamnă mereu – mereu, fără pauză sau odihnă – a acționa. [...] Nimic, în cele din urmă, nu are valoare pentru om decât în funcție de ceea ce urmează.“

Gândirea trebuie să se concretizeze, până la urmă, în ideea de *proiect*, o vocație de neînlocuit către anumite valori și atitudini, care depinde și de existența unui proiect național, comun: ca în agora grecească, cetățenii trebuie să se unească (nu doar la figurat, ci și efectiv) pentru a urmări un proiect solidar. Solidaritatea, la rândul ei, se bazează pe entuziasmul realizării unor astfel de aspirații. Ortega nu se gândește doar la individ, ci de asemenea, și mai ales, la exercițiul comun al unei generații, care, în cele din urmă, se concretizează într-o rețea comună de opinii ce se îndreaptă într-o anumită direcție. Cu alte cuvinte, care se traduce printr-o atenție primară către social.

De aceea, regenerarea politică trece prin necesara diagnosticare a relelor existente și prin propunerea concretă de

soluții, lucru asupra căruia Ortega insistă în două opere pe cât de diferite, pe atât de apropiate: *Meditații despre Don Quijote și Revolta maselor*. Așa cum scrie în prima: „Când se adună mai mulți spanioli sensibili la mizeria ideală a trecutului lor, la îngustimea prezentului lor și la ostilitatea amară a viitorului lor, coboară printre ei Don Quijote“, model paradigmatic al uniunii sociale spaniole. Comentând acest fragment, unul dintre cei mai iluștri discipoli ai lui Ortega, profesorul și gânditorul Julián Marías (autorul unei celebre și edificatoare istorii a filosofiei pe care a scris-o când era încă foarte tânăr), susține că „Don Quijote este liantul care îi unește pe toți spaniolii și cheia destinului lor comun, acea atitudine care, ridicându-se peste amărăciunea personală, permite înțelegerea circumstanței comune, și anume să știi ce să păstrezi despre tine însuși“.

În aceste texte Ortega dezvoltă un fel de filosofie cotidiană, o gândire care pătrunde în experiența cea mai imediată a cotidianității noastre și stabilește o legătură specială cu cititorul. În acest fel, filosoful madrilen propune un imperativ singular: fiecare persoană trebuie să lucreze pentru dezvoltarea propriei perspective, pentru aceea care se potrivește cel mai bine intereselor sale cele mai intime, cu scopul de a obține o orientare morală autentică, departe de o simplă abstractizare. Obiectivul: autocunoașterea, așadar, descifrarea posibilităților situației noastre personale și sociale.

A-l studia pe Ortega în zilele noastre înseamnă a privi filosofia ca pe o lume a ideilor care nu întruchipează doar o

José Ortega y Gasset în 1934

Don Quijote ca stimulent

Meditațiile despre Don Quijote ale lui José Ortega y Gasset (publicate în carte pentru prima dată la 21 iulie 1914) pot fi interpretate ca o reflecție asupra personajului nemuritor creat de imaginația lui Cervantes, care ne conduce, la rândul său, la trei întrebări inevitabile: cine sau ce este Don Quijote pentru el însuși, cine este el pentru noi și, în fine, la ce ne conduce figura sa (mai precis, în proiectul național al unei "noi Spanii"). Mai mult, așa cum sugerează Julián Marías, *Meditații despre Don Quijote* „nu e doar una dintre cărțile lui Ortega. Este punctul de plecare al întregii sale opere ulterioare, cea în care autorul a ajuns la el însuși, a început să-și însușească propria filosofie, să se instaleze în ea pentru ca apoi să meargă mai departe.”

După cum explică Ortega în primele rânduri ale cărții, distanțarea (mai exact, cea care ține de spiritul național) implică cea mai sângeroasă anihilare: „Ura care produce distanțare, care izolează și dezleagă, atomizează lumea și pulverizează individualitatea”. Don Quijote, în acest sens, reprezintă omul care dorește, mai presus de orice, să înțeleagă, și care se arată chiar „tulburat” de lipsa sa de înțelegere a ceea ce îl înconjoară.

De aceea, „omul își valorifică la maximum abilitățile atunci când dobândește conștiința deplină a circumstanțelor sale. Prin intermediul acestora, el comunică cu universul”, Ortega folosește imaginea lui Quijote pentru a plasa individul într-o anumită viziune a lucrurilor. Cel mai important nefiind să se stabilească un adevăr cu privire la

Ilustrație de José del Castillo pentru o ediție din 1780 a romanului *Don Quijote*

cartea lui Cervantes, ci să se plaseze cititorul în societatea sa în deplină cunoștință de cauză.

Deși Don Quijote apare ca personaj care conduce opera, scopul final al lui Ortega nu este altul decât acela de a aprofunda perspectiva fiecărui individ: filosoful, cum ar fi făcut Platon, ne înalță la reflecție prin intermediul cuvântului, care se reduce însă la nimic dacă nu se traduce în acțiune. Punctul de forță este că eroul, ca în cazul lui Don Quijote, nu este manevrat de soartă, nu există o mână fatală a destinului: tragedia lui este voința de a vrea să fie el însuși, de a nu se adapta la ceea ce este dat, ci de a renaște datorită puterii creatoare a perspectivei individuale.

„Conceptul nu poate fi asemenea unui nou lucru subtil, menit să substituie lucrurile materiale. Misiunea conceptului nu constă, așadar, în evacuarea intuiției, a impresiei reale. Rațiunea nu poate, nu trebuie să aspire să înlocuiască viața. Tocmai această opoziție între rațiune și viață – atât de în vogă astăzi printre cei care nu vor să muncească – e deja suspectă. Ca și cum rațiunea nu ar fi o funcție vitală și spontană, aparținând aceleiași descendențe a vederii sau atingerii.”¹

¹ J. Ortega y Gasset, *Meditații despre Don Quijote*.

ascensiune, un fel de contemplație aseptică: mișcarea intelectuală nu este o cunoaștere pură, un extaz, ci îl reintegrează pe individ în lume cu o forță reînnoită. Cugetăm pentru a trăi și, așa cum scria poetul german Novalis, pacea aparține doar zeilor, „viața noastră este în acțiune”. Filosofia lui Ortega nu este imaculată, separată de mediul nostru; misiunea ei se bazează pe faptul că fiecare subiect se plasează cu toate consecințele în propria perspectivă, iar acest efort nu stă în argumentația filosofică sau în puterea retoricii, ci în capacitatea de a arăta

cititorului (și de a face ca asta să-i arate lui însuși) o anumită sensibilitate.

Este vorba, în ultimă instanță, despre eliberare fără impunere, despre a arăta capacitatea fiecăruia de a-și dezvolta propriul potențial vital. Trebuie să ne realizăm calea individuală prin integrarea valorilor ce ne reprezintă cu atitudinile și experiențele noastre. După cum arăta Ortega în *Tema timpului nostru* (1923), „noi vrem în adevăratul sens al cuvântului atunci când, pe lângă faptul că dorim ca lucrurile să fie într-un anumit fel, ne hotărâm să ne realizăm dorința, să ne ocupăm de acte efective care să modifice realitatea. [...] Putem spune că am vrut pe deplin și fără rezerve“ - continuă Ortega - „doar atunci când ni se pare că ne-am adaptat la o normă de voință care există independent de noi, dincolo de individualitatea noastră“, adică atunci când ne dăm seama de puterea circumstanței noastre în cadrul existenței noastre.

Anii formării

Deși drumul existențial al lui Ortega trebuie văzut în corespondență directă cu elaborarea operelor și scrierilor sale, e cazul să-i reexaminăm biografia cu o anumită obiectivitate cronologică, ținând cont de faptul că diferitele contacte și contexte în care și-a petrecut viața i-au modelat treptat modul de gândire. José Ortega y Gasset s-a născut la Madrid, în 1883, într-o familie bogată și bine așezată social, în casa căreia a putut să se dedice de la o vârstă fragedă lecturii clasicilor literaturii mondiale. Acea epocă, atât de apropiată de schimbările care vor conduce Spania la pierderea ultimelor sale colonii și la nașterea unor curente de gândire diferite la nivel național, conținea un teren propice pe care Ortega a știut să îl folosească.

Deși din punct de vedere generaționist nu se simte unit – evident nu ca discipol (chiar dacă în anumite ocazii există o mare similitudine în abordarea anumitor teme) – cu autori iluștri precum Unamuno, Azorín sau Pío Baroja (pe care îl cunoaște personal), nu va ezita niciodată să recunoască necesitatea punerii bazelor unui proiect intelectual comun care să reușească să smulgă Spania din visul său reformist lipsit de luciditate. Un

gând asupra căruia Ortega meditează în profunzime în partea a cincea din *Tema timpului nostru*, când distinge două straturi clar diferențiate: „Cultura supraviețuiește doar dacă primește un constant flux vital din partea subiecților săi. Când această transfuzie este întreruptă și cultura se retrage, imediat se ofilește și devine hieratică. Cultura are deci o oră în care se naște, ora sa lirică, și o oră în care se anchilozează, ora sa hieratică. Există o cultură în fază embrionară și o cultură deja formată. În epocile de reformă, precum a noastră, este necesar să nu avem încredere în cultura deja formată și să stimulăm cultura emergentă.“

În opinia filosofului madrilen, Spania sfârșitului de secol XIX și începutului secolului XX, pe care Ortega o cunoaște empiric în efervescenta și tot mai îndrăzneța sa tinerețe, are nevoie de un aport din partea celor mai înalte straturi intelectuale ale țării. Totuși, inteligența nu este suficientă. Gândirea, filosofia, logica, argumentația, științele umaniste, știința pură, toate acestea constituie bagajul necesar pentru ca omul să-și poată analiza exhaustiv propriul prezent. Potrivit protagonistului nostru însă, rațiunea, ca instrument pur logic, a fost redusă și diminuată și nu este eficientă pentru a determina cetățenii să acționeze. Cumva, rațiunea s-a devitalizat, și-a smuls inima din piept și, în cele din urmă, a căzut victimă celei mai grave boli: absența vitalității. După cum subliniază Ortega în a patra parte din *Tema timpului nostru*, „gândirea este o funcție vitală, tot așa precum digestia sau circulația sângelui“.

Cert este că, așa cum ne amintește pe bună dreptate, în prologul laudabilei sale lucrări despre Ortega, profesorul de literatură spaniolă Jordi Gracia, „Ortega nu va fi Ortega decât dacă va fi urmărit simultan pe fronturile suprapuse ale unei activități foarte calculate în ritmuri și timpi, capabilă să improvizeze

o serie după alta de articole politice în timp ce descrie bazele unei filosofii a rațiunii vitale“. Același filosof explică, în foarte importanta sa scriere *Goethe. Un portret din interior*, că viața umană are în sine un punct de vedere narativ ineluctabil. Înainte de toate, existența se traduce într-un fel de narațiune, sub forma poveștii unui subiect care reacționează la ceea ce se întâmplă. În acest fel, Ortega concepe biografia personală ca pe o tentativă de rezolvare a problemelor cu care ne confruntăm, într-o anumită conjunctură sau permanent.

Încă de la primii săi pași de scriitor, în articolele sale pentru diverse publicații spaniole de prestigiu, ne lovim de ambiția unui tânăr student care consideră de la bun început că distincția dintre rațiune și viață este lipsită de sens și artificială. Orice abstracțiune sau concepție pur logică a existenței tinde să disprețuiască ceea ce este cotidian și mai apropiat, ca și cum ar fi lipsit de importanță. Viața, precum frumusețea sau dragostea, are nevoie de o „explozie“, de o coliziune frontală cu ceea ce se întâmplă, pentru a-și exprima toate posibilitățile. Într-un fragment aparținând „Glozelor“ sale din 1902 (când avea doar nouăsprezece ani), publicat în revista *Vida Nueva*, viitorul profesor mărturisește că, odată, discutând cu un prieten, și-a dat seama că era „unul dintre acei oameni admirabili care se dedică cu seriozitate căutării adevărului și vor să respire certitudini metafizice“, ca apoi să încheie numindu-l, mai degrabă sec, „un biet om“.

Potrivit lui Ortega, nu trebuie să alimentăm – cu riscul de a ne transforma în mistificatori ai realității – ceea ce el numește „certitudini indubitabile“. Evoluția vieții nu permite formule magice, concepte pur raționale care să poată fi aplicate în fiecare caz particular. Imparțialitatea nu este posibilă, întrucât duce la indiferență față de lucruri și fapte. Și ne întrebăm: „Credeți,